
KÖNYVEKRŐL

KAPITÁNY GÁBOR

Átiratok

Savaria University Press

Könyvsorozat a rendszerváltásról

A *tranzitológia* nem tudomány, hanem tematizáció. Meggyökeresedett elnevezése tehát pontatlan. Lehetne ugyan külön tudomány tárgya a társadalmi átalakulás, mint a társadalmi egész sajátos funkciója (ahogy a politológia tárgya a politikai alrendszer, vagy a szociológiáé a társadalmi szerkezet és szerkezetműködés vizsgálata); ám amit ma tranzitológiaként emlegetnek (a diktatórikus rendszerek „demokráciába való átmenetének” kérdései, különös tekintettel a kelet-közép-európai államok rekapitalizálására), az egy konkrét jelenségkör, legfeljebb egy társadalomműködési aleset vizsgálata és tárgyalása egy tudomány tárgyát pedig sohasem lehet egyetlen alesetével meghatározni.

Nevezzük tudományterületnek vagy tematizációnak, a „tranzitológia” irodalma mindenesetre megállíthatatlanul duzzad. Hiszen kétségtelen, a jelen változások – nevezzük rendszerváltásnak vagy „átmenetnek” – ideális terepet jelentenek minden társadalomtudomány számára. Csupán a politikai jelleg megváltozása is olyan független változó, amelyhez függő változóként szinte minden társadalmi jelenség hozzákapcsolható: érdemes megnézni, hogyan mozog együtt a politikai rendszer átalakulásával az értékrendek átalakulása, az életformák változása, az intézmények cseréje és belső átformálódása, a művészet, a tudomány szerepváltásai és stílusdivatjai, a hitvilág, a tárgykultúra, a mentálhigiéné; a tudományágak sokasága fordul tehát az átalakulás felé, s lesz kötetek és konferenciák témája az átalakulás politológiája, az átalakulás gazdaságtana, az átalakulás szociológiája, pszichológiája és pszichopatológiája, kulturális antropológiája, művészettörténete és filozófiája.

Az átalakulás irodalmának áradásában egy nyugat-magyarországi, tehát „vidéki” kiadó hívja fel magára a figyelmet. Az ismert politológus, Miszlivetz Ferenc által irányított Savaria University Press – más, hasonló tárgyú kiadványai mellett – *Átiratok* címmel „tranzitológiai” sorozatot jelentet meg, amely immár tizenkettedik köteténél tart. Ez a tény több vonatkozásban is megérdemli a figyelmet. Először is, minden ma könyvet megjelentetni szándékozó szerző és kiadó tiszteletére érdemes az a folyamatosság, ahogy ez a társadalomtudományi sorozat épül, évente négy kötetrel gyarapodva, ami a támogatók és a fáradszóró szervező túlbecsülhetetlen érdeme. Másodsor, bár szerzői nem egy „csapat”, nem egy „szekértábor” tagjai, a sorozat mégis koherens: az egyes kötetek más-más szemszögből megfogalmazott üzenete egymást erősíti, egységes gondolatfolyammá áll össze. Az „átmenet”-nek mintegy sokszerzős monográfiája születik itt kötetről kötetre. Harmadszor, az elegáns megjelenésű és többnyire a társalgási igények szerint is élvezetesen tudományos stílusú könyvecskéket – szellemi közéletünkben hangadó szerzők műveit – a nyugati világban természetes, nálunk azonban még meglehetősen ritka módon egy egyetemi kiadó bocsátja közre; nem valamely szűk szakmát foglalkoztató Actá-kat, hanem a közgondolkodás formálására szánt esszéket és elemzéseket nyújtva át az olvasónak. Nem egy amerikai egyetem „University Press”-e vált már így a bibliográfiai adatokat is végigbongészók számára egy-egy gondolatkor, egy-egy gondolkodói iskola szimbólumává, a társadalomelmélet egy-egy közismert fellegvárává. (Az már csak kelet-közép-európai kuriózum, hogy a Savaria University Press egy ambiciózusan fejlődő, kulturálódó város/megye még nemlétező – bár évek óta csírázó – egyetemének „Press”-e; csak remélni lehet, hogy a neki helyet adó tanárképző főiskola méhéből az egyetemi szintű kiadó mellé, köré, fölé rövidesen megszületik a régóta hiányzó nyugat-magyarországi egyetem is.)

Az „Átiratok” sorozat-címnek több olvasata is lehetséges: a recensensnek a névadói szándékoktól függetlenül hamarjában három jut az eszébe: 1. a változások, amelyekről a sorozat szól, alaposan átírják a térség történelmét, a viszonyok szerkezetét és a róluk való gondolkodás tartalmait; 2. a szerzők, mint a világ értelmezésének jó értelemben vett tisztviselői, átiratokat küldenek a jövő számára a jelen folyamatairól; 3. maguk az egyes gondolatok is folyamatosan átíratnak; az egyes kötetek egy-egy szerző szemléletalakulásának is lenyomatjai, egy-egy gondolat, felismerés első, másod- harmadfogalmazványai, egymásra rétegezve, beépítve a pillanatnyilag végső megfogalmazás keretei közé.

A kötetek nagy része tanulmányok, cikkek, beszédek gyűjteménye, amelyek a „rendszer váltás” folyamatában születtek, és annak legfontosabb kérdéseiről szólnak. Lehetne olyan válogatást is készíteni, amelyben az egyes szerzők ugyanazon időben leírt, elmondott szövegei kerülnének egymás mellé – ahogy a valóságban is történt. A sorozatban ugyanakkor éppen az az izgalmas, hogy a sokféle értel-

mezés, amely 1988-ban, 1989-ben, 1990-ben vagy 1995-ben mint egy végtelen sok szempontból szemlélhető egész egy-egy rész-nézete jelent meg, itt sokkal izgalmasabban, egy-egy szerző világaként kekeddik vissza egészé, megfelelően posztmodern korunknak, amelyben a világ csak mint olvasatainak sokasága önmaga; s megfelelően, másrészt, a sorozatszerkesztő saját könyvében megfogalmazott eszménynek, mely szerint az „én” ne bújjék el a „mi” mögé: „kívánatosnak tartanám” – írja Mészlivetz Ferenc –, „hogyan a nagybetűs MI-hez történő apelláta előtt az egyes szám első személy megnyilatkozzék: lehessen tudni, hogyan viszonyul saját jelenlegi s korábbi pozíciójához”, „belefogni az önhatár kijelölésébe: megkésétt forradalom volna ez; az autonóm személyiség, az emberi méltóság mindenfajta társadalmi és gazdasági kibontakozás szempontjából nélkülözhetetlen forradalma” (Mészlivetz Ferenc: Egyes szám első személy felé. In: Uő: Vadkelet-party. Sav. Univ. Press, 1995. 16, 17. old.).

A sorozat megfelel ennek az ars poeticának. Az egyes kötetek szerzői így jelennek meg autonóm személyekként, könyveik sorából pedig ekképpen áll össze a „rendszer váltás”, illetve a szubjektíve átélt rendszer váltás-olvasatok mozaikjaként – a szerkesztő másik, saját írásából tudható keywordjének megfelelően – a különböző nézőpontú társadalomtudósok szelíd *konszenzusa*, s válik ekképpen maga a sorozat a szerkesztő önobjektívációjának, önkifejezésének formájává is.

Az eddig megjelent kötetek (*Kultúra és társadalom egy új korszakban*; Mészlivetz Ferenc: *A lehetséges határainak újrafogalmazása*; Nagy J. Endre: *Eszme és valóság*; Bródy András: *Kompország ezredfordulója*; Szalai Erzsébet: *Útelágazás*; Bossányi Katalin: *Mindannyian naivak voltunk*; Kulcsár Kálmán: *Kontinuitás és átmenet*; P. Szűcs Julianna: *A rossz közérzet stílusa*; Vitányi Iván: *Rendszer váltástól kormányváltásig*; Mészlivetz Ferenc: *Vadkelet-party*; Bruszt László: *A centralizáció csapdája*; Bozóki András: *Konfrontáció és konszenzus*) egymástól markánsan különböző színeit¹ a magyar politikai színpad mérsékelt baloldalától a polgári centrumig terjedő, jól körülírható mezőben, a liberális minimum közös nevezője által összekötött lehet elhelyezni. Az alábbiakban két kötetéről írunk részletesebben, a legutóbb (1995-ben) megjelentek közül, kiemelve a recenzens által legfontosabbnak érzett gondolataikat, s nem hallgatva el a kritikai reflexiókat sem.

Az egyik könyv Vitányi Iván *Rendszer váltástól kormányváltásig* című, egyértelmű koncepciót sugalló, szélesre nyitott látókörű cikk-, tanulmány-, esszé- és beszégyűjteménye; a másik Mészlivetz Ferenc *Vadkelet-party*-ja, amely már csak mint a sorozatszerkesztő megszólalása is külön figyelmet érdemel.

Vitányi könyvét, mint ahogy bevezetőjében ő maga foglalja össze, négy fő téma szervezi: a rendszer váltás, a szociáldemokrácia, a nemzeti kérdés, a szociáldemokrácia és a liberalizmus kapcsolata. E négy témakör tárgyalása során többféle feladatot vállal magára egyszerre. Vannak írásai, amelyek a szerző által az elmúlt évek során közismer-

ten követett elsődleges politikai céloknak rendeltetnek alá, nevezetesen: először egy „igazi” szociáldemokrata párt megteremtésének, majd a szocialisták és a liberálisok közötti szövetség létrehozásának. A szerző ezzel párhuzamos törekvése a baloldali gondolkodás újjáélesztése, új elméleti válaszok keresése a rendszerváltás által előtérbe helyezett kérdésekre. Mindehhez egy *etikai* cél társul: az „egyszerű” párttagság, ahogy ő nevezi, az „alsó párt” az államszocializmus ismeretes bűneiben vétlen tagjainak kiszabadítása az összeomlott rendszer romjai alól. „Megtanultuk, ... hogy a sztálini szovjet rendszer nem szocializmus, ... hanem elnyomó imperializmus. Egy reménységünk, egy illúziónk mégis maradt, hogy genetikailag hord magában valami jót is, azoknak a milliiónknak a vágyát és akaratát, akik egy valóban igazságos és szabad társadalmat akartak. Azt reméltük, hogy az ő akaratuk végül mégis utat talál és érvényesülni fog” (*Ars politica*. Id. mű: VIII. old.). Vitányi ezeknek a „milliiónknak” akar új szellemi házat építeni.

Az „alsó párt”-hoz illeszkedő, annak tartalmat adó fogalma a „belső párt” (*Társadalompolitika*. Uo. 290–291. old.), a „lelkekben és idegekben” formálódó összetartozás, amely nem pártpolitikát követ, hanem természetesen a „társadalom oldalán áll”, mert az emberek „lélekekben és idegekben” érzékelt viszonyai: ez maga a társadalom. Vitányi az „alsó párt” nevében arra inti mindenkori „felső pártját”, hogy igyekezzen nem élszakadni a társadalomtól. „Nem a felügyelt fegyverek és elfoglalt posztok száma jelenti az igazi hatalmat, hanem azok száma, akik együtt gondolkodnak és együtt cselekednek vele. Úgy is mondhatjuk, hogy az igazi hatalom a lélekekben van, ha az emberek vállalt hozzátartozását értjük rajta. A dolgot az dönti el, hogy melyik párt milyen mélyen tudja gyökereit a társadalom eleven talajába eresztetni. Ha ez sikerül, akkor ellenzékben is a jövőt befolyásoló tényezővé válik...” (*Hatalom és kormányzás*. Uo. 146–147. old.). *A politikai nemzet alulról szerveződésének eszméjét* már politikai eszmélésének kezdeteitől magával hozza; mesterétől, Muharaj Elemértől idézi saját ars poeticájaként is: „a nép maga szervezze meg magát nemzetté” (*A népi írók öröksége*. Uo. 236. old.). Ennek jegyében értékeli az elmúlt évtizedek történetét – nem egyik vagy másik pártosság, hanem a társadalom oldaláról: „mindig a népnek volt igaza... rehabilitálni kell azért, mert 1956-ban felkelt... meg azért is, mert később nem kelt fel” – írja 1989-ben. (*Demokráciánk a fordulóponton*. Uo. 18. old.). Ez az alapállás számára nem pusztán elméleti, hanem – mint hangsúlyoztuk – etikai vezérelv is. Goethétől vett hasonlattal fogalmazza meg: „a háború elvesztése malőr, egy parasztház leégése viszont tragédia. Úgy gondoltam” – foglalja össze 1989-ben az államszocializmusban magára vállalt feladatainak motivációját –, „ki ahol tudja, meg kell védelmeznie a parasztházakat is... Én azt láttam feladatommak, hogy védelmet nyújtsak... korábban a beat esetében, majd az amatőr mozgalmak, művelődési házak, később az egyesületek ügyében” (*És akkor jön a bunkó?* Uo. 40. old.).

Az elvesztett hatalmi helyzet után nosztalgizáló álbaldalalással szemben ebből az alapállásból látja úgy, hogy a sztálinizmustól való megszabadulás a baloldalt (is) felszabadítja. A sok évtizedes, társadalomtól elszakadt „baloldali” hatalomgyakorlás után ezért gondolja úgy, hogy jót tenne néhány év ellenzéki pozíció a szocialista pártnak. (Alighanem hosszabb időre gondolt, mint amennyi ebből a kilencvenes évtized felgyorsult eseményeinek sodrában valóra vált).

Az ellenzéki helyzetben, a „társadalom oldalán” magabiztosan szegül szembe azzal a rendszerváltás utáni új hatalmi góggal, amely ugyanolyan voluntarista módon nem volt hajlandó a társadalom valószínű állapotára építeni, mint ahogy annak idején a társadalomban kereste a hibát kudarcáért a hatalomra jutott kommunista párt is. Vitányi kedvelt fogalma a „szerves fejlődés”: ennek megtörését, az elvi víziók társadalomra erőszakolását veti szemére az Antall-kormányának is (miután korábban megtette ezt már az államszocializmus voluntarizmusával is). „Az elmúlt rendszer legnagyobb bűne, vagy – ami még súlyosabb: legnagyobb hiányossága –, hogy e fölé a magyar valóság fölé csak vasbeton felépítményt emelt, de nem változtatta meg igazán annak szerkezetét...” Viszont: „A folytatás megmutatja, hogy az elmúlt évtizedek mégsem nyomtalanok, valahol a mélyben mégis új logika támadt, új viszonyok születtek, a magyar ugar talaja porhanyósabbá vált. A többség ma már csak látszólag ugyanolyan konzervatív, valójában új eszményekkel és új vágyakkal van átitatva” (A történelem logikája. Uo. 25. és 26. old.). Közvetlenül az MDF-győzelem után ezt akár prófécianak is tekinthetjük, valójában azonban csupán arról az egyáltalán nem misztikus tényről van szó, hogy a szerző a „belső párt” szemével tisztán látja, amit a rendszerváltások túllelkesült hívei elől mindig elfed a politikai felszín; ti. hogy „azért a víz az úr.” Látja, amit ez ma jelent: hogy az államszocializmust ugyan elutasította a társadalom (amelynek az éppen azért nem tudta a kellő mélységben „megváltoztatni szerkezetét”, mert szervesen, állapotára érzéketlenül, lélekidegenül próbálkozott a változtatással); ám – előbb vagy utóbb mindig – ugyanez az elutasítás vár mindenkire, aki ilyen idegenséggel közelít hozzá. S Vitányi pontosan tudja azt is, hogy a társadalom nem azért volt érzéketlen a konzervatív retorika iránt, mert az államszocializmus idején „elbutították”, hanem azért, mert „a mélyben új logika, új viszonyok, új eszmények, új vágyak születtek”: mert az utóbbi negyvenöt év történetét sem lehet kiiktatni; mert minden rendszer épít is, nem csak rombol – többet vagy kevesebbet: értékét a történelemben végül az adja meg, hogy mennyit –, s míg hazugságaitól könnyű szívvel szabadul meg a társadalom, azt, amit épített, nem szívesen hagyja lerombolni.

Nézőpontja határozott fölényt biztosít Vitányinak azokkal szemben, akik nem látják át ezt az igazságot, s ennek birtokában szembe-sítheti a hatalom birtokosait érvelésük szervesen törekvéseiből fakadó ellentmondásaival. Figyelmezteti a Horthy-apologétákat, hogy Horthyt igazoló érvek, miszerint Horthy a háborúba lépéssel a na-

gyobb rosszat igyekezett elkerülni, Kádárt is igazolják (Horthy – a demokrácia szemszögéből. Uo. 158. old.). A kormány sajtó elleni kirohanásai kapcsán is felidézi, mennyire hasonlítanak ezek a hajdani állampártnak a sajtóban bűnbakot kereső magatartására (Egy félreértés anatómiája. Uo. 206. old.). Véleménye hitelét éppen az biztosítja, hogy állításai rendszerfüggetlenek; amit számon kérnek, bármely hatalomtól, bármely kormányzattól számon kérhetők. Ha 1990-ben azt hangsúlyozza, hogy a „szabadság kis köreinek” nyugati demokráciája a középrétegek megerősödésén alapszik (Imádság rendszerváltozásért. Uo. 30. old.), akkor ezzel az igazsággal 1995-ben vagy 1996-ban az MSZP–SZDSZ koalíció is szembesíthető. Ha a választási győzelem pillanatában arra figyelmeztet, hogy „meg kell találni a párt és a mozgalom, a különböző politikai erők, valamint a politika és a civil társadalom együttműködésének lehetőségeit” (Korreferátum az MSZP IV. kongresszusán. Uo. 217. old.), akkor joga van számon kérni pártján, hogy ez miért nem történt meg a hatalom birtokában. Ha a konzervatív koalícióval szemben jogosan mondhatja, hogy „Nálunk... csak a politikai rendszerváltás következett be. A társadalom és a gazdaság alig mozdult, a kultúrában pedig (amely mindnek alapja) valóságos ellenforradalom bontakozik ki. Ez a helyzet pedig törvényszerűen szembeállítja a politikát a társadalom egészével és mindig újratermeli a válságot” (Kilépni az ördögi körből, Uo. 56. old.) – akkor ezen állítás igazsága sem veszti érvényét attól, hogy 1994 óta a szociálliberális koalíció viseli a felelősséget.

Vitányi politikai filozófiájának kulcsmozzanata tehát a komolyan vett „népi” demokrácia; (a „nép” és a civil társadalom – mint írja – számára lényegében szinoním fogalmak); legtermékenyebb politikaelméleti gondolatai is a demokrácia fejlődési lehetőségein való töprengésekből származnak. Csak egyet emelnénk ki e gondolatok közül: a szerző hipotézise szerint a demokrácia fejlődési szakaszai az egyes antidemokratikus rendszerek legyőzéséből vezethetők le: minden leküzdött antidemokratikus rendszer – mint meghaladott tapasztalat – új szintet fest a demokrácia arculatára. Az első ilyen tapasztalatot – a demokrácia első újkori felvirágzásának szakaszát – a feudális abszolútizmus megdöntése szolgáltatta; a második, a modern demokráciát a liberalizmus kifejlődésével módosító szakasz a bonapartizmus bukásával lép elő; a harmadikat – amelyet a szerző részletesen jellemez – a fasizmus bukása indítja el, és a jóléti, antirasszista demokráciák kialakulásához vezet; izgalmas elméleti kérdés, hogy pontosan mivel is gazdagítja a demokráciát a negyedik antidemokratikus rendszer, „a sztálini típusú pártállami autokrácia” meghaladása (A szélsőjobb megállítható. Uo. 261–265. old.).

Az ez utóbbi gondolatban is megnyilvánuló *dialektika* a szerző szemléletének egyik nem-dívtos, stabil jellemzője. Ez segíti abban is, hogy egyes, a szellemi közéletet megosztó ellentéteken nem kiiktatásukkal, hanem egy szintézis-nézőpontot megteremtve emelkedjék fölül. Így képes Trianonnak egyszerre látni igazságát és igazságtalanságát, a magyar nacionalizmusban egyszerre észrevenni hódító és szabadság-

harcos természetét (Magyarokraták. Uo. 244. és 245. old.). (Az ebből a dialektikus szemléletből származó szellemi stílusa teszi, hogy az áldatlan népi-urbánus ellentétben Vitányit még akkor sem lehetett egyszerűen urbánusként elparentálni, amikor egyértelműen elkötelezettjévé, legfőbb szószólójává vált pártja és az SZDSZ szövetségének.)

Vitányi szemléletmeghatározó stílusának egyébként több, jól körülírható tulajdonsága van. Nyilván politikus alkatával is összefügg *polarizáló* hajlama: az ellentéteket nem csak szintetizálja, de szívesen képez vagy idéz páros szembeállításokat: alsó párt – felső párt, társadalom – hatalom; szervezet – szerkezet; szálfá vagy gyom, akasztófa vagy mocsár, óramű-társadalmak – gőzmozdony-társadalmak stb.² Ez a – többnyire *morális* választásokra kiélezett és a szerző nemzedéki szocializációjában mélyen gyökerező – polarizálás gyakran *pátoszt* eredményez, amelyet önkritikus iróniával kezel, de egyszerűsmind nyíltan vállal is. A pátosz látszólagos ellentéte – valójában mély szemléleti rokona – az érvelés *áttetsző, hangsúlyos racionaliz-musa*. (A magyar protestáns progresszió eme hagyományához társul a *predestináció*-képzet érvényesülése – amely ellen ugyan a szerző szellemisége lázad: érvelésében mindig jelen van a szabad akarat, mindig említésre kerülnek a nyitva hagyott alternatívák –, abban azonban, ahogy a szerző a szerves fejlődés eszményét elének vetíti, ahogy a kapitalizáció elkerülhetetlenségének vállalását, mint az egyetlen ésszerű utat jellemzi, talán nem tévedünk sokat, ha egyfajta predestinációs társadalomkép nyomait véljük felfedezni.)

Szemléleti jellemzője a *művészi világlátással* való érintkezés is. Szívesen fordul – egész gondolatmenetek megalapozására és/vagy hangulati aláfestésükre³ – művészekről vett idézetekhez, és gyakran indul ki valamely *képből*, amelyet aztán társadalomleíró *modellé* növeszt (miként a művészetek is teszik). Ez a sajátossága, csakúgy, mint *ironikus nyelvi játéka*i, azt jelzik, hogy nem tartozik azok közé, akik komolykodó ábrázattal sorompókat eresztenek le a tudomány, a politika és az esztétikum világa közé (többnyire azzal a – persze ritkán tudatos – céllal, hogy a világot mint egészet valamely részizagság egyoldalúságai mögé takarják). A nyelvi játékok melleleg mint politikust is segítik plasztikus, hatásos jelmondatok, frappáns összefüggések megfogalmazásában: „pártszakadás kell? nem, partszakadás!”, „proletárjai a pártnak, egyesüljetek!”, amit meg kell változtatni: „a három PAT: PATernalizmus, PATriotista ideológia, prolongált PATthelyzet” stb. Egyébként is szívesen épít *emblematis, jelszavakká emelhető gondolatokra*: „a nép maga szervezze magát nemzeté”; „a nemzet alany, amelynek állítmánya a demokrácia” stb. Ugyanide tartozik az átlátható képletek kedvelése: (3+2 rendszer: 3 középerő, 2 szélsőség; a politikai mező 1/3-os tagolódása: 1/3 konzervatív, 1/3 liberális, 1/3 szocialista; társadalmi felső harmad, középső harmad, alsó harmad egyensúlyja stb.). Szemléleti jelentőségű stílusesszékői közé tartozik még a *modellgeneralizáció*: egy-egy hasonlattal összekötve a lét különböző területeit – ez is az esztétikai építkezés öröksége –, az egyiken érvényesülő törvényt átviszi a másikkra is. Így alkalmazza például az abszo-

lút hangmagasság – relatív (szolmizációs) skála zenei viszonyát a keleti és nyugati politikai rendszerek közti különbségek illusztrálására (Politikai szolmizáció. Uo. 119-120. old.) stb.

Vitányi stílusában végül feltűnő a *mellérendelő, osztályozó* kedvű szövegszervező szerepe. „Sokféle válság van. Az egyik egyetemes és általános... Másik típus a frissen növekvő szervezeté... A mi válságunk a harmadik típusba tartozik: holtpont jellegű” (Kilépni az ördögi körből. Uo. 53. old.) stb. Az ilyen típusú, tehát osztályait, altípusait nem valamely zárt rendszer alapelveiből dedukáló, hanem a megfigyelt világ különböző jelenségeiből elfogulatlanul összeállító elemzés mód a „holtig tanuló”, le nem zárt gondolkodásmód sajátja, s így ennek a formai sajátosságának is – akárcsak az eddig soroltaknak – a szerzőnél mélyen tartalmi, szemléleti következményei vannak. Az említett idézetkedvelésnek is ez a nyitott, tanulni kész alapállás az egyik oka: szívesen építi be (Veres Pétertől Szűcs Jenőn át Wallersteinig és Lévi-Straussig) egy-egy szerző találónak érzett képét, hasonlatát a maga elméletébe, eljátszik vele, modellé növeszti, beilleszti abba a személyes és csak az ő személyéhez köthető gondolatgyűjteménybe, amelyben mint egy műgyűjtő képtárában a képek, az egyes művek együttesükben a gyűjtő önkifejezésévé válnak; s az újabb és újabb, kedvtelve forgatott, majd a gyűjtemény egy-egy megbecsült sarkába elhelyezett gondolatok a gyűjtő megőrzött frissességét is bizonyítják.

Nehéz eldönteni, hogy mindezeket a sajátosságokat a hármas cél közül végül is melyik szervezi egységbe. Valószínűleg éppen az ember, a szerző skatulyákat nem tűró egedisége.⁴ S így éppoly jogosult a könyv azon olvasata, amely egy (valóban népi, valóban demokrati- kus, valóban szocialista) morál koherens felmutatását tekinti az írá- sok legfőbb közös üzenetének; egy másik olvasat, amelyben a beve- zetőben is megfogalmazott politikai céloknak rendelődik alá, azoktól nyer értelmet a kötet írásainak minden fontosabb gondolata; s a har- madik lehetőség, hogy mindez nem egyéb, mint egy kamaszosan kielé- gíthetetlen szellemi ambíciókkal megvert/megáldott gondolkodó in- tellektuális erőfeszítése egy elhalt elemektől mentes, eleven (s ennél- fogva élhető) világkép, társadalomkép, szocializmusfogalom elméle- ti kimunkálására.

Maga a szerző arra törekszik, hogy e szempontok egymást támo- gassák. Így például egyik központi politikai törekvése, a szocialista- liberális szövetség megeremtése nála nem politikai taktika kérdése csupán, hanem társadalomfilozófiailag megalapozott gondolat, ami ugyanakkor pártpolitikai praxisra váltható, és a pártérdekek szem- pontjából az egyik lehetséges választásként taktikailag is igazolható. Azt persze csak a történelem fogja eldönteni, hogy hosszú távon ez a politika valóban azokat a morális célokat szolgálja-e, amelyekkel Vitányi összefüggésbe hozza: hogy a szocialista eszményekhez való- ban a kapitalizmuson át vezet-e az út, hogy a szocializmus valóban a kapitalista értékek kiteljesedését jelenti-e (Hét tétel a szocializmus- ról. Uo. 301-306. old.), hogy az „óramű társadalmak” körbeforgá- sából a (re)kapitalizálódás valóban kiszakítja, s a „gőzmozdony tár-

sadalmak” pályájára löki-e Kelet-Európa társadalmait (Kelet forradalma. Uo. 97–112. old.), vagy csak sín lesznek a gőzmozdony alatt. Vitányinak is meghatározó élménye a „Kelet” elmaradottsága, s ezért a legfőbb, mindennél előbbre való teendőnek tekinti ennek leküzdését; ennek megfelelően Wallerstein centrum–periféria elméletéből is azt a következtetést emeli ki, miszerint: „a szocializmusról is valóban csak akkor lehet beszélni, ha az egész világon homogén módon kapitalizmus lesz... Ezt ugyanis már nem nevezhetjük kapitalizmusnak” (ti. a kapitalizmusnak éltető feltétele, hogy benne egy rész nem-kapitalizmusként működjék) (Immanuel Wallerstein és a világmagyarázat. Uo. 93. old.). Vitányi tehát nyíltan és elméleti megalapozással cselekvési irányelvvé teszi azt a sokak által csak a jelen társadalmi-politikai folyamatok abszurd sajátosságaként, paradoxonként felfogható összefüggést, hogy egy következetes szocialistának ma a kapitalizmust „kell építenie”. (Hozzáteve, hogy persze nem akármilyen kapitalizmust.) Összefügg ez azzal is, hogy a lehetőségek legrosszabbikaként számol az elmaradás (szélső)jobboldali konzerválásával, s ezzel szemben igyekszik a „haladás” erőinek népfrentjét összekovácsolni. Kérdés, hogy hosszú távon ez a kétségkívül logikus-dialektikus elképzelés igazolódik-e. Kérdés, hogy a történelem igazodik-e bármilyen logikához. Kérdés, hogy mennyiben viszi előbbre, s mennyiben távolítja a szocialistákat céljaiktól ez az út. Kérdés, hogy igazából mit jelent az, hogy „szocialista”, s hogy a huszonegyedik századnak szüksége lesz-e még erre a fogalomra, vagy valami egészen más választóvonalak mentén politizálja át a társadalom mozgásait. Kérdés, hogy a (re)kapitalizáció szerves – vagy éppen szervetlen – mozgás Kelet-Európa társadalmában.⁵ A jövő fogja tehát igazolni vagy tévedéssé minősíteni a szerző politikai, elméleti és gyakorlati következtetéseit és lépéseit, amelyektől azonban a személyes tisztesség semmiképpen sem vitatható el.

Mert a rendszerváltás-irodalom túlnyomó részével szemben Vitányinak nincsenek illúziói a kapitalizmusról sem. Világosan látja, hogy Kelet-Európa jövőjének egyik legvalószínűbben megvalósuló forgatókönyve nem a diadalmas betagozódás a Nyugat gazdag világába, hanem a megmaradás a konfliktusokkal teli és függő félperiféria-helyzetben (Kelet forradalma. Uo.); látja azt is, hogy a keleti államszocializmus torz évtizedeiért az egyik fő felelős maga a Nyugat (A fő felelősök. Uo. 123–129. old.); mégsem lát más alternatívát, mint az odakapcsolódást a világ húzóerőnek tekintett-remélt centrumaihoz, legfeljebb a kételyek kérdőjeleit helyezi el maga is a lehetséges kimenetek megfogalmazásai után. Az ellentmondások feloldását – a kapitalizmus és „szocializmus” (újra)szétválását – a jövőbe tolja (Hét tétel a szocializmusról. Uo. 306. old.).

Vitányi könyve, azon túl, hogy szerves, az egészét is magában hordó részként tagolódik be a szerző impozánsan gazdag, a maga személyiségét kifejező, objektíváló életművébe, egyúttal a mai szocialista szellemiség egyik⁶ világmagyarázati összefoglalója is, s mint ilyen, fontos, a politikai porond bármelyik pontján állók számára

tanulmányozandó tanúságtétel a rendszerváltás százféleképpen átélhető folyamatairól.

*

Miszlivetz Ferenc alaptémái lényegében ugyanazok, mint Vitányiéi, két lényeges különbséggel. Az egyik, hogy nála a szociáldemokrácia útkeresése szükségképpen nem oly központi téma, mint Vitányinál, s helyét az Európa–Közép-Európa viszony foglalja el; a másik abból a tényből származik, hogy Miszlivetz egy más nemzedék tagja lévén, az ő kiinduló élménye az államszocializmus „rothadása”, a maga politikai, társadalomfilozófiai hitvallását ezzel szemben fogalmazza meg. „Egy elnyomó rendszer államvallása... bornírtsága annyira elhatalmasodott, hogy erre még hanyatlása idején is büszke: nem veszi észre, hogy hatalmát lépésről lépésre a lelkiismeretből fakadó meggyőződés hiánya ássa alá” (Maradok civil. In: Miszlivetz Ferenc: *Vadkelet-party*. 9. old.). Ráadásul Miszlivetz politikai eszmélése idején az évtizedekig stagnáló Kelet magyar kirakata egyre hevesebben illegeti magát a Nyugat, Európa előtt, s e fölöttébb formái csak még hangsúlyozottabb élményévé teszik annak a nemzedéknek, amelyhez Miszlivetz is tartozik, a Magyarország (Kelet-Közép-Európa) és a Nyugat között növekvő civilizációs és kulturális szakadékot. „A Vadkelet-pártyn a Nyugatot fogadják, de kívülről és belülről keleti módon irányítva. Rossz lelkiismerettel, kisebbségi komplexussal, képmutatóan és kétségbeesetten” (*Vadkelet-party*. Uo. 24. old.).

Miszlivetz és nemzedéke a hazugság, a fejlődésképtelenség, a közepszerűség uralma ellen lázad, először mindezt a kádárizmussal azonosítva, s azt remélve, hogy mindez a kádári rendszerrel együtt a lomtárba tehető. 1990 után, amikor a Vadkelet-party színhelyén már Páneurópai pikniket tartottak, derült ki, hogy a tespedés társadalomlélektani struktúrái mélyebben gyökereznek. „1991 tavaszát írjuk. Sajtót vennék szombat délelőtt a Szent István körúton. A fiatal eladólány már csomagolná is az izzadó, félig kiszáradt darabkát. Rámutatok a friss, kerek sajtra. Majd hogy én fizessek érte, ha megbontom, és kiszárad! Én fizetek, mondom, méghozzá sokat, adj, amit kérek. Egyetértés morajlik; nő a népszerűségem. És akkor elcsattan a válasz: Mit képzél, nem vagyunk külföldön! Megfellebbezhetetlen telitalálat. Tömör, zseniális: Magába sűríti az átmenet skizofréniáját” (uo. 41–42. old.). Az eleven, érzéketes jelenet szimbolikusságával, sűrítő erejével is hat, s a szerzői én szerepében felidézi azt a magatartást is, amely szintén nemzedéki sajátosság, s amelynek alapja az (újra)felfedezett civil öntudat. A jelenetből azonban az is kiderül, hogy noha az Európa-felé fordulás szimbolikus gesztusát illetően „egyetértés morajlik”, az „európaiaknak” egyelőre kudarcokkal kell szembenéznük. Még „nem vagyunk külföldön”. A szerző a kádárizmus belsejéből, onnan sóváran kifelé kandikálva fogalmazza meg álmát: „a gondolkodó gondolkodna, az író írna, a kiadó kiadna, a belügyes, a besúgó és a cenzor pedig nyelvtanfolyamra járhatna, vagy

a reformmozgalom nyilvános posztjain fejthetné ki közhasznú energiáit” (uo. 40. old.). Azóta mindez szó szerint bekövetkezett, Európa azonban még mindig messze van. És Mislivetz is tudja, akárcsak Vitányi, amit még a kádárizmus elemzéseként vet papírra: „Politikai pártokat könnyű felszámolni, társadalmi, politikai, gazdasági elvárásokat jóval nehezebb. A hatalomnak, ha nem akar terrorrá változni, előbb-utóbb szembe kell néznie a civil vagy »második« társadalom valóságos értékrendjével” (uo. 31–32. old.).

Mislivetz is egyértelművé teszi, hogy a civil társadalom oldalán áll, s mindenütt ott van, ahol az szerveződni látszik: ha szövegei keletkezési helyét és apropóját nézzük, jellegzetes „civil társadalmi” kezdeményezések sorát látjuk. S feltűnhet az is, hogy Mislivetz csupa olyan mozgalom aktív résztvevője, szervezője, menedzselője, amelyeknek közös nevezője az, hogy *összeköttetéseket teremtenek, integrálnak, hidakat, hálózatokat építenek* (Szabad Kezdeményezések Hálózata, Kelet-Nyugat Kör, Új Márciusi Front, Helsinki Polgárok Gyülekezete, Demokratikus Charta). S hogy mit köt össze mivel? Egyrészt Vitányival nyilvánvaló egyetértésben azon a mezőn tevékenykedik, ahol a liberalizmus és a szocialista törekvések találkoznak, másrészt – s úgy tűnik, számára ez a fő cél – a Kelet és Nyugat közti kulturális berlini falat csákányozza kitarthatóan, a fal újabb s újabb szelvényének nekiveselkedve (nemcsak elméletben, hanem konferenciák, képzési, együttműködési formák – pl. Center for European Studies – szervezésével is stb.).

Ha pártszínekkel kellene jellemezni, leginkább talán a modern – kommunista előélettel nem terhelt – szociáldemokrata ruhája illene rá, de maguk a pártszínek azok, amelyek nem igazán illenek a civil társadalom mozgalmiságának elkötelezett habitusához; nem véletlenül tartozott azok közé, akik a leendő SZDSZ aktivistáival szemben óvták a Hálózat mozgalmiságát a párttá alakulástól. A szélsőjobboldallal szenvedélyesen szembenállót, az antimilitaristát természetszerűen sorolhatjuk a baloldalhoz: odasorolják a társadalmi igazságosság melletti állásfoglalásai is, s különösen az, ahogy a centrum–periféria viszonyban az öntudatra ébredő periféria képviselőjeként jelenik meg (eszünkbe juttatván azt, hogy a szerző mint a nyolcvanas évek társadalmi tudatának építkezésében megkerülhetetlen *Fejlődéstanulmányok* szerkesztője tűnt fel a magyar szellemi életben). De az efféle besorolásoknál jobban illik hozzá a Zöldek jelszava: nem jobboldalt, nem baloldalt, hanem elől. (Mislivetz, az *Átiratok* sorozat-szerkesztője is ebben a szellemben jár el: a sorozat nem minden szerzőjét köti össze a politikai baloldaliság közös nevezője, a progresszió melletti elkötelezettség azonban igen.)

A progresszió az ő szemében összefonódik egy humánus, fejlett és kulturált Egyesült Európa eszményével, amelyet nem felülről kormányoznak, hanem a civil társadalom önszerveződése mozgat. Mislivetz a transznacionális tőke és a kommunista militarista internacionalizmus egyetlen versenytársaként jellemzi, s célul tűzhető esz-

ménynek tekinti a *multinacionális vagy transznacionális civil társadalom* megteremtését (A demokrácia leckéje. Uo. 181. old.).

A kötet írásainak kulcsszava a civil társadalom, s a szerző mély elkötelezettsége ennek eszménye mellett azon a felismerésen alapszik, amely „ars politicájaként” is felfogható (s amely összekötő, hídteremtő politizálását is motiválja): „az igazi hatalom a konszenzusban van... Mindig több van benne, mint a legokosabb egyéni álláspontban. Ez a többlet az erőszak nélkül elért egyetértés” (Maradok civil. Uo. 8. old.).

A civil társadalom kifejlesztése az ő számára egyenlő a társadalom *demokratizálásával* (=megszabadulni a Kelet despotikus hagyományaitól) és – bölcs a nyelv – *civilizálódásával* (=felemelkedni a Nyugat színvonalára) (Kérdések és kételyek. Uo. 166–167. old.). Ugyanakkor citoyen polgárként azt is hangsúlyozza, hogy a közvetlen demokráciát nem a parlamenti demokrácia helyett, hanem a kiegészítésként, ahhoz illeszkedve gondolja működtethetni (uo.).

A szerző számára a rendszerváltás értelmét az adja, hogy az ország lehetőséget kap az ilyen értelemben vett civil társadalmiság kifejlesztésére. Azokkal szemben, akik a rendszerváltást a „holnapra megforgatjuk az egész világot” és „a múltat végképp eltörölni” módján ünneplik felszabadító forradalomként, ő látja azt is, hogy mindez nem ilyen sima ügy. „Van demokratizálódás, miközben folyik az intézmények utórendies ízű térnyerése, és csúcstechnikával a kezükben szerveződnek és nemzetköziesednek a maffiák. Folytatódik a polgárosodás és a civilizáció folyamata, miközben példátlan kulturális elsvárosodásnak és elbunkósodásnak lehetünk tanúi. Létrejöttek az érdekvédő szolgálatok, de nem eresztették még gyökereiket elég mélyre a munka világában. Megszűnt az agresszív nacionalizmus és a jobboldali radikalizálódás hivatalos rangra emelkedésének veszélye, de maradt az identitásválság és a gyakori gyűlölet a mássággal szemben. Jelentős számban gyarapodtak a civil szféra non-profit intézményei, de ennél jóval kisebb arányban játszanak csak valóban független, közéletet és gondolkodást is formáló szerepet. Van szabad sajtó, de nincs igazi oknyomozó, tényfeltáró újságírás; a feltárt tényeknek pedig nincs a közéletben meghatározó, morálisan és politikailag kényszerítő erejük. Nem alakultak ki a demokrácia csakis a civil társadalom által kialakítható-kikényszeríthető finommechanizmusai” (Előszó. Uo. X. old.). A fejlődés ellentmondásosságának egyik fő okát a gazdasági nehézségekben ismeri fel: „A civil társadalom programjának eddigi megvalósulatlansága a paternalista egyéni és intézményi mentalitás folyamatossága mellett a társadalom jelentős részének gazdasági ellehetetlenülésével és az ezzel összefüggő széles körű perspektívavesztéssel magyarázható” (uo. IX. old.). Az európaiság lelkes zászlóvivője tehát Európához fordul. 1990-ben még egyfajta Marshall-segélyben reménykedik, s keserűen fakad ki, amikor M. Thatcher kizárja ennek a lehetőségét, s a kultúrfőlény jegyében azt hangoztatja, hogy a Nyugatnak a segélyek helyett meg kell tanítania Kelet-Európa népeit a hatékony gazdaság megteremtésére.

„Sajnos, senki sem emlékeztette a brit kormányfőt arra a leckére, amit Kelet-Európa adott a Nyugatnak, nevezetesen, hogy miképpen lehet több mint négy évtizeden át kibírni egy nagy- és szuperhatalmak által oly nagy múgonddal megépített speciális ketrecben” (Kelet-közép-európai megbékélés felé. Uo. 97-98. old.). Nem véletlen az sem, hogy a kelet-közép-európai önértékelésnek ez a megnyilvánulása éppen a fenti címet viselő írásban fogalmazódik meg. Miszlivetz európaiság-eszménye elválaszthatatlan attól a törekvésétől, amely a szűkebb, rokon sorsú régió népeinek, intézményeinek, embereinek egymás felé közelítést szolgálja. Több írásban is sürgeti ezt a közeledést, világosan látván, hogy az új nagy testvér kegyeiért versengés amúgy sem célravezető stratégia, kudarcai pedig az önpusztító nacionalizmusokat táplálják.

A kelet-európai öntudat a gyöngébbek, a visszataszítottak, a ketrecbe zártak szolidaritásának vállalása. A rendszerváltás végtelen veszteseinek sorsa a belső viszonyokban sem kerüli el a szerző figyelmét. „A társadalom kettévált – írja 1990-ben. – Az új hatalmi elit uralkodik, alatta pedig a társadalom sértődötten mocorog vagy félrevonul, illetve csak a közvetlen túlélési stratégiákon gondolkodik. Rá is kényszerül erre, hiszen – maradvány most csupán a gazdaságnál – mint azt jól láthatjuk... a piacosság folyamata eleve nem demokratikus. Ha pedig mindeközben hiányzik – vagy csak töredezetten létezik – a társadalmi szolidaritás és az a szociális érdekvédelmi háttér – amit a fejlett piacgazdaságokban szervesen képviselnek a szakszervezetek és a mögöttük »rejtőzködő« szocialista-szociáldemokrata mozgalmak –, akkor a váltás kíméletlenül a bérből élők és a szegények, a kiszolgáltatottak terheit növeli”. (Érdekvédő szolgálatra volna szükség. Uo. 107. old.). Miszlivetz egyértelművé teszi; hogy kinek az oldalán áll, s azt is, hogy kiket terhel a felelősség. „A parlamenti pártok nem gondolkodnak a demokrácia társadalmisításának folyamatában, a társadalom tovább-demokratizálásában. Azaz nem készülnek a hatalom további megosztására... Fel sem merül bennük, hogy társadalmi demokrácia nem létezhet az ellenőrök ellenőrzése nélkül” (Ki ellenőrzi az ellenőröket? Uo. 54. old.) „...A '80-as évek elejének reformközgazdasági és második felének... ellenzéki demokratái még határozottan öngazgatáspártiak... Ezek az elképzelések nemhogy nem érlelődtek ki társadalmi viták során, hanem '89/90-re eltűntek a fősodorból. A '89-től szerveződő munkástanácsok, amelyeket eredetileg a spontán privatizációval szemben táplált ellenszenv és a munkások rendszerváltásból való kirekesztettsége galvanizált, ily módon számottevő értelmiségi bázis nélkül kezdtek működni” (A Nagy Transz – formáció nélkül. Uo. 185. old.).

Miszlivetz sem tartozik tehát azok közé, akik – csupán előjelet váltva – a korábbi ideológia helyett most a „szabad piac” ideológiáját misztifikálják, nem hiszi azt, hogy „ha az egyik rendszer rossz, azt fel kell váltani egy ellenkező elvekre épülő rendszerrel, és minden magától megoldódik... Magának az átmenet kifejezésnek is van egy ilyen ideológiai felhangja. Azt sugallja, hogy egy rossz állapotból

egy jó felé haladunk, ha némi nehézség árán is. Sajnos tudjuk, hogy egyik rosszból lehet egy másfajta rosszba is kerülni” (Sokféle kapitalizmus van. Uo. 65. old.). E látszólag borús realizmus ellenére a szerző írásait inkább – olykor illúzióktól sem mentes – optimizmus hatja át. Bár világosan látja a Nyugat felelősségét, s több kritikával is illeti a tőkés világ ellentmondásait, mégis a nyugati demokráciáknak olykor mintha csak a napos oldala lebegne a szeme előtt; mintha azok mindennapjai a civil kurázsi megnyilvánulásaival lennének tele, mintha azok gazdaságát alapjában maga a racionalitás vezérelné.⁸ Persze ez a „Párizsra vetett vigyázó szem” teljesen jogosult lehet, ha az ember – mint Miszlivetz maga is – ezt Kelet-Európa fejletlen civil társadalmú, irracionálisan működő valóságához viszonyítja. S nélkülözhetetlen ez az optimizmus ahhoz is, hogy az ember – mint Miszlivetz is – tenni is tudjon valamit azért, hogy Kelet-Európa valósága mégiscsak megváltozzék.⁹ Wallersteinnel készített interjúja során is az érződik, hogy ugyanezen aktív, szervezői természetéből következően nehezen tudja elfogadni – magát egyébként optimistának nevező – interjúalanyának időnként mélységesen sötét felhőkkel borított közeljövő-képét (A liberalizmus furcsa halála. Uo. 199–219. old.).

A kelet-európai elmaradottság – amelytől a haladás elkötelezettjei mindig is szenvedtek – megérdemli a megértő, szeretetelli ostorozást, amelyben ugyanezen elkötelezettek száz-százötven éve részesítik felnevelő társadalmukat. Miszlivetz, aki számára a felemelkedés kulcsa a civil társadalom megszerveződése és Kelet-Közép-Európa ezen alapuló összefogása és európaizálódása¹⁰ (tehát a mindennek közös lényegét jelentő civilizáció), olykor elkeseredik az elmaradottság jeleit látván. S ha bírálható pontot keresünk a *Vadkelet-party*ban, akkor ez csak annyi, hogy a kudarcok okát időnként a fejekben, a mentalitásban keresi, pontosabban az az érzés keletkezik az olvasóban, mintha a kudarcok elsősorban a tudati elmaradottságban és az ezt újratermelő fejletlen intézményi működésekben gyökereznének. Mert jóllehet a mentalitás korszerűtlensége, antidemokratikus beidegzettségei nyilván szerepet játszanak a társadalom elmaradottságának konzerválódásában, véleményünk szerint az okok legalább annyira abban keresendők, hogy a politika – a hatalmpolitika, a gazdaságpolitika, az úgynevezett bel- és külpolitika stb. – (legyen az kádári, antalli vagy horni, ilyen vagy olyan színű) évtizedek óta nem követi a társadalmi szerkezetben rejlő lehetőségeket. Az éppen aktuális hatalom rendre vagy ezek ellenében politizál, vagy legalábbis – ki-ki a saját elkötelezettsége szerint – megpróbálja maga után ráncigálni.

A Kádár-rendszer nem tudta követni az önmaga által is támogatott (kis)polgárosodást, olyan léthelyzeteket teremtett, amelyekben milliók számára vált adekvát (e létformákból következő) igényné egy szociáldemokratizált jóléti kapitalizmus, amelyhez azonban a rendszer sem politikailag, sem ideológiailag, de legfőképpen gazdaságilag nem tudott alapokat teremteni. Az Antall-kormány nem tudott lelkesítő és egyesítő nemzeti felemelkedési programot adni a maga által felélesztett nemzeti öntudatosodáshoz, nem tudta megvédeni a

nemzetgazdaságot a rázúduló piaci nyomás pusztításaitól, s ami a legfőbb, egy anakronisztikus társadalommodellt akart ráhúzni a centrumok modern transznacionalizmusához szocializált, azok társadalomszerkezetére orientált népességre. A Horn-kormány, amelytől választói nagy része azt várta, hogy megállítja a gazdasági hanyatlást és visszatér a szociáldemokratizált jóléti kapitalizmus célkitűzéséhez, ami előtt a társadalom fejlődése (a hetvenes évek elejére) megrekedt, nem volt képes ezen elvárásnak eleget tenni, s folytatta azt a politikát, amely a (kispolgáriasult) társadalom széles tömegeinek elért – persze önmagában is felemás, tökéletlen – polgárosodását rombolja, további utakat nyitva a gyarmatosító jelegű vadkapitalizmus tökefelhalmozása és a magyar előzményekhez képest egészen más típusú polgárosodása előtt.

Világos persze, hogy a tőkés centrumok számára Kelet-Európa helye nem a skandináv úton van, hanem a félperiféria kiszolgálói szerepkörében, amelyhez egészen másféle polgárosodás illik, nem az emancipálódó kispolgáré (amelynek útján Magyarország társadalmi szerkezete a hatvanas években elindult), hanem a bedolgozó munkakerő és a komprádor–kiszolgáló burzsoázia polgárosodása: ehhez mértelen mennyiségileg túlképzett a magyar értelmiség, ehhez képest túl sok Magyarországon a szerzett szociális jog; ennek szemszögéből vágják újra meg újra az engedelmesen szegényedő és fogcsikorgatva tűrő magyar lakosság szemébe, hogy túlfogyasztott, hogy felélte a jövőjét. Mert ebből a szemszögéből mindez igaz. De nem osztjuk azt a véleményt, hogy nincs más út. Több ízben leírtuk már különböző írásainkban,¹¹ hogy meglátásunk szerint a világban – s különösképpen a centrumok fejlődésében – két nagy társadalommodell, marxi kifejezéssel: két termelési mód versenye zajlik. Az egyik: az uralkodó modell, a tőkés világrendszer; a másik: a tőkés rendszer méhében a huszadik század során mind nagyobb tért nyerő szellemi termelési mód. Minden döntés, minden fejlődés vagy az egyik, vagy a másik érdekeit szolgálja. Nem alternatívátlan egyetlen történelmi helyzet sem, és a magyar fejlődésben benne volt, benne van az a lehetőség is, hogy a szellemi termelési mód felé forduljon. Most nincs mód annak kifejtésére, mit is értünk ezen (az eziránt érdeklődő olvasót említett írásainkhoz utaljuk), témánk szempontjából csak annyit: véleményünk szerint társadalmunk állapotának sokkal jobban megfelelt volna, ha a rendszerváltás során már a nyolcvanas évek derekán beindult folyamatok folytatódnak, az állami struktúrák lebomlása úgy folytatódik, hogy a civil társadalmi szerveződéseknek adja át a helyet, a privatizáció nem elosztó–diszkriminatív, hanem állampolgári jogon történik, a kultúrát és a humán szolgáltatásokat nem szétrombolják, hanem húzóágazatként preferálják, a mezőgazdaságot megvédik a diszkriminatív diktátumoktól, és olyan „reformkori” politikai közhangulatot teremtenek az országban, amely alkalmas arra, hogy egy felemelkedni vágyó, a felemelkedés küszöbére ért, de azt még át nem lépett népnek lendítő, mozgósító energiákat adjon a továbbfejlődéshez.

A társadalom maga az Antall-kormány idején (legalább) háromszor jelezte a politikának, hogy hol tart a fejlődésben. A taxisblokádnem a taxisok, hanem a melléjük álló társadalom részéről – annak a csalódottságnak volt a kifejeződése, amellyel a társadalom az új rendszer első néhány hónapja után tudomásul vette, hogy a lényeg várakozásai ellenére nem változott: továbbra sem kap segítséget az igényei szerinti továbbfejlődéshez, és továbbra is másfelé akarják terelni, mint amerre menni szeretne. (A taxisok azért váltak jelképes kifejezőivé a közhangulatnak, mert az áremelésben a kisvállalkozói gyarapodás, általában a további emelkedés gátoltsága szimbolizálódott, a kormány őszintétlen magatartása azt jelképezte, hogy a társadalmat az „újjak” is alattvalóként próbálják kormányozni, s a taxisok szervezett tiltakozása hangot tudott adni valaminek, aminek a kimondásához a társadalom nem tudott politikailag megszerveződni.¹²) A második társadalmi jelzés a Charta-tüntetés volt. Pontosabban az egész tüntetéssorozat pro és kontra. Egyfelől jelezve azt, hogy az elszegényedő-nekikeseredő társadalomban amorf – és bármerre vihető – indulatok kavarnak és növekednek. Másfelől a Charta mögött megjelenő tömegek mennyiségével és összetételével – jelezve azt is, hogy a társadalom többségi erejét azért azok a fejlődési reménnyel (s e reményhez szükséges felhalmozott biztonsági háttérrel) még rendelkező rétegek adják, amelyek egy polgárosultabb, civilizáltabb Európa potenciális építői (nem egy ötven évvel ezelőtti félfudális rendi társadalomé). A harmadik akció Hankiss Elemér egyedi állampolgári gesztusa volt, aki a feudalisztikus hatalmi reflexekkel szemben bemutatta, hogyan működik a civil társadalom, amikor működik. Bár az ő személyes küzdelme a miniszterelnökkel és a tekintélyuralom mellett felsorakozott jobboldallal megosztotta a társadalmat, és kérdéses, hogy követésére hányan és hogyan vállalkoznának, bizonyos, hogy ez csak a legnagyobb port felvert, de nem egyedi esete volt az egyéni vagy kiscsoportos tiltakozásnak a rendszerváltás óta elmúlt évek során. Ezt az esetet azért tekinthetjük társadalmi jelzésnek, mert nem válhatott volna oly nagy jelentőségűvé, ha nem lett volna egyben szimbolikus jelzése ez is a társadalom állapotának. Lehet, hogy a civil kurázi hasonló érvényesítésére tömegesen még nem kész a társadalom, de sosem jelenik meg s főleg nem lesz nagyhatású egyetlen jelenség sem a társadalomban, amíg a társadalom belső fejlettségével az nem adekvát.¹³

Mindezt nem a két bemutatott szerzővel szemben tartottuk fontosnak összefoglalni, ellenkezőleg, könyveik hol¹⁴ explicit, hol implicit módon éppen ezekhez a konklúziókhöz vezetnek. Vitányinál is említettük, hogy a politikát a társadalom állapotának figyelembevételére inti, és Mészlivetről ugyanez elmondható (hiszen az ő politikai hatalmat ellenőrző „civil társadalom” eszményének éppen ez a lényege, s még egyik nyilatkozata fölé is ezt a címet írja: „A társadalom változik, vagy csak a rendszer?” (Uo. 153–159. old.) Mert ebben nemcsak az van, hogy a társadalomnak fel kell nőnie a politikai sza-

badsághoz, hanem az is, hogy a politikának is fel kell nőnie a társadalomhoz.

Számunkra véső soron az egész könyvsorozat erről szól. A rendszerváltásról – és a civil társadalom szükségességéről. A civil társadalom megszerveződésének szükségességéről, ami elősegítheti azt is, hogy a Politika ne szakadjon el túlságosan a Társadalomtól. Kívánjuk, hogy az *Átiratok* hosszú életet érjen meg, s minden kötete egy egyre fejlettebb civil társadalommal rendelkező Magyarországról adjon hírt olvasóinak.

JEGYZETEK

- ¹ A különbségeket jól lehet érzékeltetni egy-egy alapfogalom használatának egybevetésével. Hogy csak a legutóbb megjelent könyvekről szóljunk: a leváltott rendszer például Bruszti László könyvében mint „kommunista rezsim” szerepel; Bozókinál: kommunista rendszer, baloldali autoritárius diktatúra; Mészlivetznél: totalitarizmus, „reszocista” (= reálszocialista) pártállam stb.; Vitányinál: „magát szocialistának nevező autokratikus birodalom”, utórendies pártállamiság, „magukat hibásan kommunistának nevező bolsevik típusú pártok” stb. Nyilvánvaló, hogy az egyik értelmezési póluson a kommunizmus feltétel nélküli elutasítása áll, a másikon pedig az a kritika, amely a közelmúlt kelet-európai rendszereinek természetét alapvetően nem baloldali ideológiájukból, hanem feudális társadalmi alapjaikból származtatja, s ebből következően óhatatlanul eltérően viszonyul a sztálini romok alól előbányászható szocialista értéktartalmakhoz is.
- ² A polarizáció gyakran arra szolgál, hogy valamely társadalmi jelenség abszurditására, *belső* ellentmondásosságára mutasson rá, pl.: „karizmatikus hatalom karizma nélkül... kádárizmus Kádár nélkül, bethleni stílus Bethlen nélkül, kapitalizmus kapitál nélkül, szocializmus szociális eszme (szocial-izmus) nélkül, árutermelés áru nélkül, piacgazdaság piac nélkül, demokrácia démosz nélkül... politika polisz nélkül” (Alkalmi tézisek. Vitányi Iván. Id. mű, 59–60. old.).
- ³ Csupán azt az egy mozzanatot, miszerint az eszméhez hű szocialisták átmentettek valamit az eszméből, két mondaton belül egy bibliai meg egy Nagy László idézet illusztrálja: „átmentünk a tű fokán. Átmentünk, és átvittük magunkkal a szocializmust – vagy hogy még egy képet használjak, mint egy szerelmet – fogaink közt a tűs partra” (Előadói beszéd az MSZP II. kongresszusán. Uo. 188. old.).
- ⁴ Többen leírták már Vitányiról, hogy ő igazából nem suvasztható semmilyen kategóriába; hogy politikusként anarchisztikusan értelmiségi, tudós, elméleti rendszerteremtőnek túl életközeli moralista, az ún. tiszta morál felmutatásához meg túlságosan belekavarodik a politikába; ám mindez éppen ellenkező hangsúlyokkal is elmondható: aligha vonható kétségbe, hogy ez az egymással nehezen összeegyeztethető hivatások elegyítésére vállalkozott ember mindhárom területen (politikusként is, tudósként is, egyfajta közügy-képviseleti morál felmutatójaként is) – profinak mutatkozik.
- ⁵ Azt Vitányi is megfogalmazza, hogy az 1989–1990-es „forradalom” jellegzetesen „felülről jövő” forradalom volt, és nagy kérdés, hogy az általa elindított folyamatok mennyire tudnak szervezvé válni a társadalomban (Kelet forradalma).
- ⁶ Mert természetesen nincs „szocialista” nézőpont: mindazok, akik – másokkal szemben – „szocialistaként” határozzák meg a maguk identitását, nyilván éppúgy igen sokféle módon, egymástól eltérő következtetésekkel értelmezik a világot és saját szerepüket, mint ahogy így van ez konzervatívok és patrióták, liberálisok és anarchisták, kereszténydemokraták és zöldek között is.

- ⁷ Felhívja a figyelmet arra is, hogy minden olyan hatalmi lépés, amely nem a demokrácia szabályai szerint történik – márpedig efféléből változatlanul sok van 1990 óta is – az antidemokratikus mentalitást konzerválja a hatalomnak alávetettek körében is: „Ha... a pozíciókat nem demokratikusan, hanem valami más hatalmi évek szerint osztják el, akkor a társadalom nemhogy nem tanulja meg a demokratikus viselkedésmintákat, hanem maga is antidemokratikusan reagál a konfliktusokra. Újra szervilisen, alattvalóként viselkedik” (A társadalom is változik, vagy csak a rendszer. Miszlivetz Ferenc id. mű, 156. old.).
- ⁸ Amikor például Nyugat-Európa nem-hierarchikus konszenzusát állítja a Kelet elé követendő példának (A demokrácia leckéje. Uo. 171–182. old.), az olvasóban felmerülhet, hogy szép, szép, de ez a konszenzus korántsincs ugyanolyan módon adva Kelet-Európa népei számára, amelyeket a világ-hierarchiában alacsonyabb helyre sorol be a centrumok uralta piac ítélete.
- ⁹ A már idézett munkástanács-cikkben – amely egyébként Szalai Erzsébet *A civil társadalomtól a politikai társadalom felé. Munkástanácsok 1989–1993.* című (T-Twins 1994) könyvének recenziója – Miszlivetz például ezzel az aktivista optimizmussal csodálkozik el azon munkások magatartásán, akik szakértőiket delegálták a gyár vezetésével való tárgyalásokra, ám a vezető elzárkózott a tárgyalásoktól, hozzátéve: „akármit mondana is az önök szakértője, az IMF szakértőjét nem vizsgálhatja felül. Furcsa módon erre a munkások feladták” (A Nagy Transz – formáció nélkül. Uo. 192. old.). (Vajon furcsa-e ez a reakció, vagy csupán arról van szó, hogy a munkások úgy ítélték meg, hogy az új nagyhatalmi diktátumokkal szemben ugyanúgy nincsenek eszközeik, ahogy erejük a régivel szemben sem volt soha elegendő ahhoz, hogy érdekeiket érvényesítsék.)
- ¹⁰ Ennek érdekében egyébként jelentős kétoldalú közvetítő tevékenységet is vállal: Nyugaton mint a kelet-közép-európai civil társadalom szószólója, Keleten mint a nyugati gondolkodás értekeinek közvetítője.
- ¹¹ Magyarul elsősorban az *Eszmélet* című folyóirat különböző számaiban.
- ¹² Az azóta sokkal magasabbra szökött árak később talán azért sem váltottak ki újabb tiltakozásokat, mert már ekkor sem az ár volt a lényeg, hanem a felismerés nem ismétlődő pillanata: megint nem bennünket képviselnek.
- ¹³ Gondoljuk egy hasonló régi esetre, amikor 1956-ban Litván György megbírálta az addig támadhatatlan Rákosi Mátyást. Ezt nem Litván egyéni bátorsága döntötte el, ami nyilván nem volt máskor sem sokkal nagyobb vagy kisebb: nem véletlen, hogy az eset '56 előestéjén történt, amikor a szembeszállás „szelleme” ösztársadalmilag érett meg, és nem 1952-ben vagy 1949-ben. (S mi több, lehet, hogy valaki már '52-ben is megtette ugyanezt, csak éppen hasonló társadalmi visszhang nélkül.) A különbség a legjobb esetben az utókor által felfedezett, korát megelőző előfutár és a társadalom állapotát kifejező egyéni cselekvés különbsége.)
- ¹⁴ Vannak korok, amikor a politika „előtte jár” a társadalomnak, de ez nem azonos azzal, amikor egyes politikai erők avantgarde-ként föllépve megpróbálják valamire rákényszeríteni a társadalmat. A társadalom „előtt” akkor jár a politika, amikor felismeri a társadalom politikailag még nem artikulálódott állapotát és elősegíti annak kibontakozását. Ma ezt csak olyan politika képviselhetné (s aratna vele melleseleg nagy népszerűséget, hiszen ez irányú érdekeit a „társadalom” maga már felismerte), amely a hatvanas években megindult – sajátosan közép-kelet-európai – polgárosodási forma folytatásának lehetőségeit találná meg, mert a magyar társadalom – még – itt tart.